

УДК 130.33(477)
К 72

Лариса КОСТЮК

ІНДИВІДУАЛІЗМ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

У статті здійснено обґрунтування та філософське переосмислення значення основних настанов етнічної ментальності українців з акцентуванням уваги на індивідуалізмі, як важливому ментальному і суспільному феномені.

Ключові слова: *індивідуалізм, ментальність, ментальні настанови, суспільний феномен.*

Ментальність є інтегральною характеристикою людей, що живуть у конкретній культурі, яка дає змогу описати своєрідність бачення ними навколишнього світу та пояснити специфіку їхнього реагування на нього. Ментальні настанови – це означення (знаки) менталітету, що впливають на формування національного характеру, національної ідентичності, національної самосвідомості, а отже, є підставою у визначенні змісту і суті національної ідеї. Визначаємо індивідуалізм як одну із головних настанов етнічної ментальності українців, який, будучи істотним елементом цілого, є водночас для етнофора одним із рівнів осягання (осмислення, усвідомлення) культури рідної спільноти. Сучасний стан буття української спільноти призводить до необхідності вивчення та дослідження витоків ментальних особливостей, їй притаманних, а також тих змін, що мали місце упродовж етнічної історії. Суспільні зміни у сучасній Україні вимагають аналізу стимулювальних і стримувальних засад, які виникають на цьому шляху, переосмислення співвідношення матеріального і духовного у життєдіяльності суспільства, з'ясування місця людини в соціальних реаліях сьогодення, розуміння сутності процесів, що

відбуваються в індивідуальній та соціальній свідомості сучасного

© Костюк Лариса, 2011

українця, зокрема в аспекті ментальності. Актуальність дослідження індивідуалізму української ментальності як суспільного феномена зумовлена теоретичними і практичними потребами суспільних перетворень, пошуком власної унікальності й засад національної самоідентифікації.

Дослідження етноментальної проблематики мають давні традиції, пов'язані з іменами М. Костомарова, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, О. Потебні, М. Грушевського, Д. Чижевського, П. Юркевича, В. Липинського, Ю. Липи та ін. Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. посилюється інтерес до етноментальних досліджень, зумовлений зростанням рівня національної самосвідомості. Зокрема В. Храмова у передмові до збірки статей (О. Кульчицького, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича та ін.) “Українська душа” формулює важливість проблеми української ментальності. О. Кульчицький у статті “Світовідчуття українця” [7, 13 – 25], окреслює певну ментальну структуру, виходячи з емоційно-почуттєвого характеру, з відомої “кордоцентричності” української вдачі, яку вчений пов'язує з рефлексійністю. Рефлексивна настанова знаходить своє обґрунтування у “віта мініма”, в “стилю прихованости”, як однієї із можливих реакцій на тиск історичної дійсності, а також у переважанні “малих” груп та послабленні європейської екстраверсії.

В. Янів, характеризуючи ментальність українців наголошує, що “українець – це інтровертивна людина, з сильним відчуттям свого “я” і бажанням самовияву назовні” [12, 88]. Така спрямованість вказує на приналежність українського народу до “індивідуалістичного культурного циклу” [12, 88]. Іншим контрастом нашого менталітету, як вважає дослідник, є те, що український інтровертизм не є “замкненням у собі”, а швидше “спрямуванням на себе” [12, 89].

У працях М. Поповича, О. Нельги, І. Гончаренка та інших термін “ментальність” набуває національно-етнічного забарвлення. О. Нельга, визначаючи “впізнаваність” українців за ментальними особливостями, групує риси їхньої етнічної

ментальності навколо мовної специфіки, гуманності, демократизму, “селянськості” та індивідуалізму [9, 136]. Український індивідуалізм вчений представляє волелюбністю, хазяйновитістю, честолюбством, оптимізмом та інтровертизмом [9, 145].

Заслужують уваги роботи Р. Додонова (вивчення генези і детермінації ментальності), І. Старовойта (компаративний аналіз основних рис українського і західноєвропейського менталітетів), а також публікації О. Донченко, Ю. Романенка в контексті дослідження психоемоційного світу людини, тобто ментальних вимірів як атрибутів суб’єктивної реальності українського соціуму. Зокрема М. Степико, відносить український етнос до демотичної спільноти, яка характеризується “приземленням” інтересів та потреб внаслідок дії культурно-історичних чинників: переважання “землеробської культури”, відсутність самодостатньої національної еліти, міжконфесійний розбрат, регіональна своєрідність культурно-політичних орієнтацій та ін. [11, 200]. Важливим, на нашу думку, є висновок М. Степика про те, переважання названих ознак у ментальності українців детермінувалося дією так званих маргінальних чи межових чинників геополітичної ситуації України (“загроза знищення”, “грань смерті”, “випадковість”, “незахищеність”, “історичний шанс”) [11, 201].

Виходячи з окресленого, необхідним є виявлення значимості індивідуалізму української ментальності як феномена історичного розвитку та сучасного стану буття спільноти.

Для характеристики визначеної проблеми окреслимо поняття “індивідуалізм”. Індивідуалізм відомий з давніх часів здебільшого як негативна риса окремої людини. Пізніше він стає синонімом до суб’єктивізму, номіналізму, егоїзму, анархізму. Індивідуалізм – це принцип, згідно з яким стверджується первинність та пріоритетність індивідуума, це – тип світогляду, в основі якого лежить протиставлення окремого індивідуума суспільству, що охоплює широкий діапазон орієнтацій [1, 116]. Індивідуалізм – світоглядна орієнтація, ядром якої є принцип свободи індивіда, що реалізується в усіх сферах життя (наприклад, у політиці – у формі демократії, що представляє собою індивідуалізм політичної свободи і права; в економіці – у

вільному приватному підприємстві тощо) [10, 97].
Індивідуалізм поділяється на теоретичний і практичний :

– теоретичний – визнання самостійного існування індивідуальних психічних одиниць, що не поглинаються і не знищуються загальним світовим цілим у тій чи іншій його формі;

– практичний – взагалі утвердження та відстоювання людської індивідуальності проти різних природних та історичних груп і установ, які можуть її придушувати [10, 107].

У вужчому сенсі практичний індивідуалізм означає свідоме прагнення до того, щоб одиничні людські істоти стали безумовними господарями свого життя, зі звільненням їх від усіляких примусових суспільних зв'язків. В історичному сенсі індивідуалізм має виправдання як ілюстрація тієї історичної ситуації, де людство духовно переросло примусові зв'язки, які накладаються на нього ззовні.

Колективність, суспільність є невід'ємною властивістю людини як такої, оскільки люди не можуть існувати як окремі ізольовані істоти. Індивідуалізм у такому контексті – це концептуальний принцип розуміння місця й ролі людини у суспільному цілому. Тобто, немає необхідності протиставляти індивідуальний елемент суспільному, оскільки вони поєднуються доповнюючи один одного. Індивідуалізм – це модель взаємодії людини і суспільства, тип соціальної поведінки, форма соціальної адаптації людини, один із принципів організації і самоорганізації життя індивіда в суспільстві.

Організація суспільної реальності на основі принципу індивідуалізму – це основний зміст історико-філософської проблеми “вільної людини” у “вільному суспільстві”. Німецький соціолог М. Вебер пов'язав протестантизм із формуванням у Європі особи нового типу – людини, зацікавленої самостійно стверджувати себе у світі й суспільстві, здатної боротися за своє місце в житті. Особиста дія, особиста думка, особиста відповідальність стверджується як загальнообов'язкова умова життєдіяльності людини. Такий історико-культурний індивідуалізм означав вивільнення людської активності, де індивідуальне рішення та індивідуальна дія стають підставою діяльності людини та підґрунтям усіх її вчинків [3].

Індивідуалізм не заперечує значимість колективних цінностей. Але соціальні цінності не можуть існувати окремо від індивідів. Переслідуючи власні цілі, індивід служить інтересам суспільства; індивідуалізм спонукає людей хочуть воно того чи ні, поєднувати загальне благо із своїм індивідуальним успіхом. Принцип індивідуалізму створює певні механізми, за якими функціонує і розвивається суспільство. Оновою таких механізмів є людська діяльність.

Розуміючи структуру як сукупність історичних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність, існування і функціонування певної системи для збереження основних властивостей та функцій при різноманітних її змінах [13, 611], визначимо внутрішню форму (зміст) ментальності як спосіб встановлення сутнісних, відносно стійких зв'язків між її елементами. Системоутворювальними чинниками ментальності є такі аспекти (елементи, частини цілого):

- філогенетична спадковість етнофорів;
- готовність до реакції на зовнішній і внутрішній світ людини та організація такої готовності;
- зв'язок готовності з попереднім індивідуальним досвідом;
- спрямований і динамічний вплив готовності на активність і поведінку [6, 9].

Проблема визначення суттєвих рис ментальності українців була у центрі уваги всіх її дослідників. Беручи до уваги праці М. Костомарова, М. Грушевського, В. Липинського, Ю. Липи, О. Кульчицького та ін., визначимо головні настанови етнічної ментальності українців:

- індивідуалізм, що проявляється у різних формах прагнення до свободи без належної організованості, дисципліни, витривалості та стійкості;
- “кордоцентризм”, базується сентименталізмі, любові до природи, естетизмі народного життя, культуротворчості;
- “антеїзм” у якому розкривається така риса, як “зрощеність”, “злитість” людини з природою, лірично-поетичне, пісенне переживання рідної природи [2, 59].

М. Костомаров [5], вбачаючи у “внутрішній історії” народу ту духовну силу, яка спроможна рухати поступ, говорив про індивідуалізм, який впливає з бажання, що веде до підкреслення власного “я”, автоматично зосереджується на

внутрішньому світі, веде до увнутрішнення. Згідно із М. Костомаровим, українець є інтровертивний тип, у якого переважають почуття, підсвідомі прагнення. Аналізуючи історичні фактори, М. Костомаров аргументує, що українці за своєю природою ідеальні чинники ставлять вище від матеріальних. Українець, за М. Костомаровим, головну увагу зосереджує на своєму “я”, і, як наслідок, він поетичний та мрійливий. У об’єктивній шкалі оцінок автора такі ознаки позиціоновані до тих, що характеризують росіян: тверезість, практичність, дисциплінованість, підпорядкування одній волі, що прагне до могутності власної спільноти. Розмірковуючи над “історією світового духу”, М. Костомаров постулює особливу місію України у світі, яка впливає із традиційного українського волелюбства. Україна “не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужий, і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з українського роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець не любить ні царя, ні пана і знає одного Бога” [5, 58].

В. Липинський основною рисою ментальності українців вважав індивідуалізм, але наголошував більше на недостатній здатності до підпорядкування, тобто, “стихійному нахилу до всякого індивідуалістичного анархізму і різної “отаманщини” [8, 438]. Ця ментальна хиба, на думку В.Липинського, корениться глибоко в нашій історії. На підтвердження свого висновку автор цитує погляди візантійського письменника VI ст. т. зв. Маврикія: “Вони не мають влади і живуть у ворожнечі між собою” [8, 438]. Отже, як стверджує автор, це егоцентризм, що веде до недостатньої дисциплінованості до неповаги, до невміння створити і шанувати свою владу, до фантастичного гасла “України без влади і підвладних” [8, 426]. Ми подуємося з думкою В. Липинського, що брак волонтаризму в Україні доповнений ще й поширенням “соціального фаталізму”, тобто віри в автоматичність поступу. Так, наприклад, переконання, що “український народ має прекрасну мову, чудову пісню, багату територію” породило ілюзію, що “при неминучій перемозі світової демократії витворять вони автоматично українську націю і дадуть їй власну державу” [8, 350]. Тобто, наявна величезна перевага ендотимного тла над інтелектуальною надбудовою, яку вчений ставить у залежність від зв’язку із землею. Також доцільним є наголошення на “романтизмі”, який швидше розуміє як ілюзіонізм,

утопійне мрійництво, своєрідну втечу від світу, та докоряє, що в нас немає скристалізованої віри у конкретну ідею, яка вимагає своєї реалізації – ціною зусиль, а іноді й жертв [8, 427].

Шукаючи джерела індивідуалізму української ментальності, слід вказати на бажання до самопіднесення, яке вивлялося на українських землях ще на світанку історії як в амбіціях окремих земель, які не хотіли визнати передової ролі Києва, так і в поведінці князів, які прагнули здобути суверенне становище. Відомий з епосу похід князя Ігоря проти половців також був спробою піднести себе та здобути особисту славу, правда, на шкоду спільної справи. Потяг до самопіднесення зростає завжди в хвилини успішних дій, наприклад, у часи Богдана Хмельницького.

Інстинкт самопіднесення має в собі і позитивні, і негативні тенденції. Коли перевазі колективу над одиницею на Сході відповідає поєднання завдань та привілеїв одиниці й колективу в Європі, то в Україні проявляється схильність до необмеженого індивідуалізму, до небажання визнавати провідну роль одиниці. Небажання підкорятися йде так далеко, що нахил до підпорядкування в українців розвинений слабо. Ця ментальна риса значно поглибилася у результаті кількох століть неволі, коли непокора владі набирала сили заслуги, оскільки влада була завжди чужою, ворожою до українця [12, 138].

Український індивідуалізм, як ознака сильного прагнення до самовияву, з одночасним небажанням до підпорядкування, впливає з інтровертизму. Проте при значному егоцентризмі (“моя хата скраю”), при певному соціальному незацікавленні українці володіють гуманністю, здатністю співчувати іншим, що впливає із бажання внутрішньої досконалості.

Засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь, проте, не сприйняла основний принцип візантизму: панування загального над індивідуальним. Навпаки, в духовній культурі України люди завжди були носіями вільного духу (наприклад, козаки), які не бажали бути пасивними учасниками світових подій. Для української історії досить характерним є співвідношення і протиставлення обцинності (колективізму) та індивідуалізму. Зокрема, це – козацтво як громада, товариство та виборність отамана, індивідуального лідера. В умовах прикордонного життя, постійних степових

набігів такий індивідуалізм, як один із основних принципів ментальності українців, давав насагу до життя і республіці козаків, і вольниці бурсаків, і діяльності городян щодо надання Магдебурзького права. Тобто вільна індивідуальність, прагнення до особистісного завоювання світу було і є архетипічним для менталітету українців.

У суспільних реаліях України знаковою була ситуація щодо орієнтації на сусідні держави і народи. Такий феномен “двох орієнтацій” (за В.Винниченком) полягає у протистоянні двох позицій, представники яких у складних соціально-політичних ситуаціях (подібних до сьогодення) схильні надавати вирішального значення або власному народу, або “зовнішнім силам”. Такий феномен є природнім, адже Україна постійно є на перехресті інтересів сусідів, які намагаються на свій розсуд їх задовольняти. “Нація тільки те й робила, що огризалася на всі боки: від поляків, росіян, татар, шведів; уся історія – низка безперестанних повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, суперечок, підкопувань...” [4, 122].

Однією із найстотніших характеристик сьогодення є процес глобалізації людських стосунків при одночасній їхній індивідуалізації. У праці спільної діяльності індивіди поділяють специфічні ментальні властивості, перебувають у спільному ментальному стані. При цьому етнічна поведінка, що складається з колективних дій, відрізняється від поведінки індивідів у суто соціальних організаціях неетнічної колективної дії. Феномен ментальності є колективним феноменом, який є результатом колективного сприйняття членами етносу обставин їхньої життєдіяльності. Дія кваліфікується як етнічна, безвідносно до того, хто конкретно з членів етносу її здійснив. Ментальні настанови найчастіше проявляються у типовій поведінці представників цієї спільноти, виражаючись у стереотипах поведінки, стереотипах прийняття рішень, що означає на ділі вибір однієї із поведінкових альтернатив.

Український індивідуалізм є надзвичайно важливим фактором і в сучасному житті нашої держави. Давня приказка: “Де два українці, там три гетьмани” трансформувалася в нову: “Де два українці, там три партії”. Очевидно, що ця приказка має під собою твердий етноментальний фундамент. Сьогодні в

Україні зареєстровано десятки різних партій. Роки незалежності показали, що абсолютна більшість з них створена під певного лідера, ще частина має не більше двох-трьох сотень фіксованих членів. Одночасно з існуванням цієї не виправдано завищеної кількості партій відбувається далі їхній розкол і розподіл.

Із викладеного випливає, що індивідуалізм – це прагнення до самовияву. Зрештою, вартістю індивідуалізму є відчуття власної гідності і честі, якого немає там, де панує деспотія. Отже, потрібно звертати увагу не на послаблення українського індивідуалізму, а на зміцнення дисципліни, розбудження бажання підпорядковуватися, визнавати іншу індивідуальність, цінити чужі заслуги. Цього можна досягти не обмежуванням себе, а активізуванням, скеровуванням на дію, яка має бути завершена виразним результатом, що дає задоволення від успіху і послаблює комплекс неповноцінності та зароджує віру в себе. Це спонукає до більшої активності, відвертає увагу від заздрості, критикрманства, “підставляння ноги”. Коли ми зможемо отримувати задоволення від власної діяльності, то станемо схильні визнати заслуги інших і навіть їм підпорядковуватися. Активізація одиниці веде до активізації всього середовища.

У незалежній Україні створюється нова суспільна ситуація, коли людина опиняється “сам на сам” із суспільством і світом, що призводить до поступових але неминучих змін ментальності. В умовах нової суспільної реальності України індивідуалізм перетворюється на одну із життєвих стратегій, норму становлення та розгортання сучасної української ментальності європейського зразка.

Необхідність вивчення основних настанов української ментальності у різних соціальних шарах суспільства є важливою потребою. Результати таких досліджень можуть бути надзвичайно цінними і в практичному аспекті. Будь-яка діяльність, що пов’язана з дією на масову свідомість, зняття міжнаціональної напруги або організація народної освіти має потребу в точному знанні специфічного для тієї спільноти змісту ментальних настанов.

Література

1. Большой энциклопедический словарь / Под ред. А.М.Прохорова. – М. : “Большая российская энциклопедия”, 1999. – 1456 с.

2. Бичко І. В. Українська ментальність і проблем гуманізації національної вищої освіти / І. В. Бичко // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 59 – 62.

3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения / Пер. с нем. Ю.Н.Давыдова. – М. : “Прогресс”, 1990. – 804 с.

4. Жулинський М. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К. : “Криниця”, 1991. – 127 с.

5. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров. – К. : Х. : “Майдан”, 1991. – 72 с.

6. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О. В. Киричук // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі : сутність, ролі, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ ст. : матеріали п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції. – ч. 1. – Київ – Чернівці, 1997. – С. 7 – 20.

7. Кульчицький О. Світовідчуття українця / Олександр Кульчицький // Українська душа. – К. : “Фенікс”, 1992. – 128 с.

8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – Нью-Йорк : “Булава”, 1954. – 470 с. – (2-е вид.).

9. Нельга О.В. Теорія етносу / О. В. Нельга. – К. : “Тандем”, 1997. – 368 с.

10. Современная энциклопедия / Под ред. М.А.Кушненко. – М. : “Наука”, 1983. – 716 с.

11. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи / М. Т. Степико – К. : Тов. “Знання”, КОО, 1998. – 250 с.

12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів. Мюнхен : “Нова хвиля”, 1993. – 217 с.

13. Філософський енциклопедичний словник. – К. : “Абрис”, 2002. – 744 с.

Лариса Костюк. Індивідуалізм української ментальності як суспільний феномен. В статті обосновано і філософськи переосмислено значення основних установок етнічної ментальності українців з акцентуванням уваги на індивідуалізмі, як важному ментальному і суспільному феномені.

Ключові слова: індивідуалізм, ментальність, ментальні установки, суспільний феномен.

Larysa Kostyuk. Individualism of Ukrainian mentality as social phenomenon. In the article the reasoning and philosophical rethinking about meaning of the main guidance of ethnic Ukrainians' mentality with emphasis attention on the individualism as a very important mental and social phenomenon has been made.

Key words: individualism, mentality, mental units, social phenomenon.